

URTX

LES ARTS DECORATIVES MURALS AL SISTEMA
D'ENSENYANÇA UNIVERSITÀRIA

M. Antonia Zalbidea Muñoz i Pilar Soriano Sancho

LES ARTS DECORATIVES MURALS AL SISTEMA D'ENSENYANÇA UNIVERSITÀRIA

Abstract

Desde hace ya algunos años, la enseñanza de las bellas artes está integrada en el sistema universitario español. La integración de los estudios de Bellas Artes en la enseñanza universitaria ha sido un argumento sobradamente estudiado. Sin embargo, las renombradas artes menores (o artes decorativas) suponen un legado que se está perdiendo y sólo unos pocos herederos de la maestría de nuestros antepasados son partícipes de un saber en peligro de extinción.

Pensamos que es nuestra labor, como docentes universitarios, impedir que estos saberes tradicionales se pierdan, que podemos recuperar parte de esa sabiduría tradicional y transmitirla a nuestros alumnos. Sin embargo, no podemos integrar las enseñanzas de las artes decorativas dentro de un plan de estudios de Bellas Artes basado exclusivamente en la creatividad y que hace años que abandonó el academicismo. Pero sí que podemos dar a conocer técnicas murales decorativas antiguas que se están perdiendo, aunque sea a un reducido número de alumnos, a través de los cursos de formación permanente ofrecidos desde el Centro de Formación Permanente de la Universidad Politécnica de Valencia.

El principal objetivo de esta comunicación es aclarar la importancia de la integración de los procedimientos artísticos tradicionales en la enseñanza universitaria para evitar que se pierda el legado que nos dejaron los artesanos tradicionales. Se pretende presentar una conceptualización clara y diferenciadora de esta técnica docente frente a otras, así como aclarar las posibilidades didácticas; también se pretende ofrecer algunas orientaciones básicas para realizar un taller de forma óptima y explicar el diseño de esta estrategia a través de una experiencia práctica.

For several years, the teaching of the Fine Arts is integrated into the Spanish university system. The integration of fine arts studies in higher education has been an argument amply studied. However, the renowned arts minor or decorative arts are a legacy that is being lost, and only a few heirs to the expertise of our ancestors, are sharers of knowledge in danger of extinction.

We think it's our job, as university teachers keep these traditional skills are lost, we can recover some of that traditional knowledge and transmit it to our students. However, we cannot integrate the teachings of the decorative arts in a curriculum of Fine Arts based solely on creativity, and that years ago he left the academic, but we can make known ancient decorative wall techniques are losing even a small number of students, through the Continuing Education courses offered at the Centre for Lifelong Learning at the Polytechnic University of Valencia.

The main aim of this paper is to clarify the importance of integrating traditional artistic procedures in university teaching, to avoid losing the legacy left us by traditional craftsmen. It aims to present a clear and distinctive conceptualization of this teaching technique to others, and clarify the learning opportunities, provide some basic guidelines for a workshop in an optimal way and explain the design of this strategy through practical experience.

Paraules clau

Tècniques murals decoratives, procediments artístics, ensenyament arts murals.

El component formatiu essencial utilitzat per a aquest fi resideix en el fet que es contribueix específicament a educar i desenvolupar la sensibilitat artística cap al llenguatge de la matèria i de les formes, tot ampliant coneixements i eixamplant el camp perceptiu i instrumental de l'alumne, la qual cosa li permet abordar amb una major profunditat el coneixement de les arts plàstiques tradicionals, en concret, dels revestiments continus.¹ Mitjançant plantejaments empírics, l'alumne adquirirà un llenguatge formal bàsic i unes destreses o habilitats específiques necessàries per iniciar-se amb aprofitament en aquests estudis, així com un coneixement inicial de les tècniques i els materials, a més de valors i actituds inherents, a fi i efecte que pugui encaminar-se a estudis específics del treball artístic de caràcter artístic professional.

Entre altres coses, a través dels cursos de formació permanent de la Universitat Politècnica de València, en els quals s'inclouen matèries i mestratges que avui dia estem perdent, pretenem contribuir al fet que les alumnes i els alumnes adquireixin les capacitats següents:

- Conèixer el vocabulari bàsic, els materials específics més comuns i els llenguatges expressius dels diferents mestratges proposats en els diferents cursos de formació: «Els estucs tradicionals de calç» i «Les imitacions del marbre».

- Conèixer i identificar les eines i els procediments bàsics, el seu ús i eficàcia pràctica.
- Reflexionar sobre els valors plàstics propis de les obres específiques del taller de decoració mural, tot situant-les en la societat i la cultura a les quals pertanyen.
- Appreciar els valors plàstics propis de les obres específiques del taller de decoració mural com a font de gaudi, de coneixement i com a recurs per al desenvolupament individual i col·lectiu.
- Utilitzar amb destresa, en un nivell d'iniciació, les eines i els procediments bàsics propis del taller artesà d'un estucador.
- Produir i interpretar obres senzilles utilitzant les tècniques i els valors plàstics propis del taller d'un estucador.
- Expressar la creativitat a través de les realitzacions pròpies del taller artesà.

Descripció del treball

Ens centrarem en la nostra experiència professional, basada en la integració del procediment de treball dels artesans estucadors en els ensenyaments de les belles arts a través de cursos de formació permanent de la Universitat Politècnica de València. Aquesta experiència ha estat extreta de la realització dels cursos «Els estucs tradicionals de calç»

¹ Per *revestiment* entenem el material de construcció que s'aplica o se situa sobre la superfície externa d'un altre element o sistema constructiu, amb la finalitat de cobrir-lo per raons funcionals o simplement estètiques. És precisament dins de l'àmbit dels revestiments on els morters troben un dels usos comunament més estesos. Aquest terme és utilitzat i encunyat per diverses professions i per diversos gremis relacionats amb la construcció. Terminològicament, podem considerar *revestiment* com un terme contemporani i actual; abans eren habituals altres termes, com ara *estuc*, *revoc* o *esquerdejat*, tots ells utilitzats pels obrers, els arquitectes i els tractadistes.

i «Les imitacions del marbre»,² orientats principalment a alumnes de la branca o línia d'intensificació de pintura mural, així com als alumnes pertanyents a la línia de restauració de pintura mural, ja que són alumnes que han de conèixer les tècniques murals. Per saber com han d'afrontar la restauració d'un revestiment o estuc,³ és imprescindible entendre'n la realització, la tècnica i l'estil.

Una gran família de les tècniques murals són els estucs tradicionals de calç. Avui són pocs els mestres estucadors que coneixen el desenvolupament d'aquestes tècniques, com els seus avantpassats les treballaven i les feien arribar als joves aprenents, per la qual cosa ens sembla un luxe el fet de comptar amb la presència de dos mestres estucadors que han transmès als alumnes part dels seus enormes coneixements.

Tant Enric Martínez Escoms com Paola Panzieri compten amb una enorme experiència artesanal. El primer compta amb l'experiència heretada de la tradició local i familiar, mentre que la segona compta amb l'experiència i el bagatge de la formació genovesa.

Amb la col·laboració d'Enric Martínez, realitzem el curs «Els estucs tradicionals de calç» (fig. 1, 2 i 3), en el qual treballam amb els materials emprats en la realització dels revestiments gruixuts;⁴ la teoria acompanya la realització pràctica dels principals estucs que pensem que poden executar els assistents. Per això el curs s'organitza en diferents temes, com ara els següents:

- 1) Introducció teòrica a la tècnica decorativa de l'estuc de calç:
 - Materials: propietats físiques i químiques.
 - Definició terminològica dels estucs de calç.
 - Tècnica d'execució.

- 2) Realització pràctica d'estucs enllustrat, mat i setinat (amb la possibilitat d'executar acabats marbrejats).
- 3) Realització pràctica d'un estuc destonificat.
- 4) Introducció teòrica de la tècnica decorativa de l'estuc a foc:
 - Materials: la importància de la preparació de sabons.
 - Tècnica d'execució.
- 5) Realització pràctica d'un estuc a foc.
- 6) Realització pràctica d'un estuc raspat amb *pintos*, *martillina*, a esponja, etc.

Amb la col·laboració de Paola Panzieri, realitzem el curs «Les imitacions del marbre» (fig. 4 i 5), en el qual treballam amb els materials emprats en la realització dels revestiments fins i, a més, combinem algunes tècniques modernes i tradicionals en la realització de l'estuc. És a dir, per poder assolir els diferents objectius mostrats al programa del curs, la correcta imitació dels marbrejats, es pretén des de primera hora alleugerir la càrrega de feina que suposa la preparació de l'estuc; per això, en aquest curs, comptem amb l'ús d'una preparació que substitueix l'estuc, per tal de poder-nos centrar en la pràctica pictòrica de la decoració amb un sistema tradicional.

El curs s'organitza en diferents temes, com ara els següents:

- 1) Introducció teòrica a la tècnica decorativa de les imitacions del marbre:
 - Materials: ús, bases i consells pràctics.
 - Tècniques d'execució.
- 2) Preparació de diferents suports per a les pràctiques.

² Fins al 1700, època en la qual va nàixer la pintura a l'oli, els marbrejats es realitzaven amb dues tècniques que avui dia estan quasi oblidades, però que no han estat superades quant a la qualitat dels seus acabats: l'estuc a la calç i l'estuc al guix (aquest últim té la seva màxima expressió en la *scagliola*).

³ La denominació dels tipus de revestiment de morter és molt extensa i heterogènia. Pot atendre: *a*) als components del morter; *b*) a la seva posició respecte al suport; *c*) a la textura o al relleu de la seva superfície; *d*) a la terminologia local, etc. Es parla amb freqüència d'*esquerdejats*, *arrebossats*, *guarnits* o *arrebossats*, etc., sense que sigui acceptada una frontera precisa entre aquestes accepcions i sent variable segons la tradició local. La norma de referència d'aquests materials (UNEIX EN 998-1:2004 «Morters per a obra de paleta: Morters per a revoc exterior i arrebossat interior») no aclareix aquest aspecte, sinó que opta per associar els termes *revoc* i *arrebossat* a la posició relativa del revestiment.

⁴ Tenint en compte la situació, podem diferenciar entre *revestiments d'interior* i *revestiments d'exterior*, coneguts com a *estucs fins* (els d'interior) i *estucs gruixuts* (els d'exterior). Els conglomerants generalment emprats seran la calç, per a la realització dels gruixuts per a l'exterior, i el guix o bé la combinació de tots dos (calç i guix), per als fins per a l'interior.

Procediment de treball
dels artesans estucadors
en els ensenyaments de
les Belles Arts a través
de Cursos de Formació
Permanent de la
Universitat Politècnica
de València.

- 3) Pràctiques d'esponjat i drapejat.
- 4) Realització d'un vetejat sense pinzell.
- 5) Realització d'un vetejat amb pinzells i cretes.
- 6) Pràctiques d'esponjat i drapejat de taques.
- 7) Realització d'un marbre de taques.
- 8) Realització d'un marbre de pedres.
- 9) Realització de l'estuc marbrejat.
- 10) Preparació de diferents suports per a les pràctiques següents.
- 11) Pràctiques d'esponjat i drapejat de taques i vetes.

12) Realització d'una incrustació de marbres senzilla.

13) Realització de marbres texturats.

Per a la realització de tots dos cursos, comptem amb anotacions teòriques o bé apunts preparats⁵ conjuntament entre docents i estucadors. Aquestes anotacions es basen en la consulta i la reflexió de la diversa bibliografia⁶ oferta pel mercat; com a principal referència, vam mostrar als alumnes manuals publicats en castellà que són al seu abast, com ara García Conesa (1998) o bé Caparrós Redondo, Giménez Ibáñez i Vivó García (2001). Tots dos defineixen molt detalladament i amb una gran claredat els processos a realitzar per poder obtenir diferents estucs de calç. El primer explica pas a pas els procediments que cal seguir per fer estucs de

⁵ Les estratègies d'organització de la informació permeten fer una reorganització constructiva de la informació que s'ha d'aprendre. Mitjançant l'ús d'aquestes estratègies, és possible organitzar, agrupar o classificar la informació amb la intenció d'aconseguir una representació correcta de la informació, tot explotant les relacions possibles entre diferents parts de la informació i/o les relacions entre la informació que s'ha d'aprendre i les formes d'organització esquemàtica interioritzades per l'aprenent. Tant en les estratègies d'elaboració com en les d'organització, la idea fonamental no és simplement reproduir la informació apresada, sinó anar més enllà, amb l'elaboració o l'organització del contingut (vegeu Díaz Barriga i Hernández Rojas, 1999).

⁶ La realització de revestiments ha estat lligada al món dels artesans, els estucadors i els obrers, i ha estat considerada un ofici, en molts dels casos, sense importància ni rellevància per molts tractadistes. Això ha generat una freturosa base escrita sobre la realització i les tècniques utilitzades. Tradicionalment, aquest ofici s'ha mantingut i s'ha transmès de forma oral, de generació en generació, de pares a fills i de mestres a deixebles. Això ha generat que la terminologia sigui molt variada i de difícil recopilació, tot resultant en molts casos confusa per falta d'unanimitat tant en l'ús de termes bàsics com en la descripció de la realització de les tècniques. Tot això, unit al desús de les mateixes, està contribuint a la desaparició gradual d'aquestes tècniques artesanals, per la qual cosa és important fer un estudi sobre aquest tema.

calç, tot abastant un estudi sobre els processos d'execució d'una manera més pràctica i tenint en compte la tècnica de treball, la posada en obra i el procés d'execució, amb un gran material visual que aporta informació de forma didàctica, clara i ràpida. El segon és un manual que mostra una classificació àmpliament desenvolupada sobre la tipologia del revestiment atenent més aspectes tècnics i l'estètica de l'acabat del revestiment, com la diversitat de textures o el model de suport que imita i la decoració que reproduceix.

La metodologia d'ensenyament que hem seguit en el curs ha estat la coneguda com a *model personal*, a través del qual hem proporcionat pràctiques que atenen la individualitat de cadascun dels alumnes promovent la independència productiva des de la seva personalitat. Per poder realitzar aquestes pràctiques, era necessari introduir certs coneixements bàsics sobre la composició dels materials a utilitzar, les diferents tècniques o modalitats d'estucs, etc. Tot això es va facilitar a través d'anotacions escrites en les quals abordàvem el tema a tractar amb una breu introducció històrica dels estucs, una definició correcta i adequada que ens va permetre aprofundir en la matèria i poder veure quan i per què han estat elaborats i els motius pels quals una tècnica tan en auge en uns altres temps està en perill de desaparèixer, tot deixant de banda els materials tradicionals per introduir components sintètics o industrials que aporten rapidesa d'execució, però que no s'aproximen ni de lluny als resultats obtinguts amb els materials tradicionals.

Després d'aquesta introducció teòrica lliurada en forma d'anotacions, es va procedir a la realització de les pràctiques, en les quals

el procediment ha estat sempre el mateix: el mestre estucador elaborava el seu estuc mentre els alumnes prenen notes i observaven el procés d'execució tècnica. En finalitzar el mestre estucador, cadascun dels alumnes elaborava el seu estuc amb la supervisió del mestre estucador i de la resta dels professors.

La realitat és que una tècnica d'aquest tipus no es pot posar en pràctica partint únicament d'una o de diverses referències escrites, sinó que cal veure el mestratge d'un estucador, tocar els materials, elaborar-los i posar en pràctica allò que s'ha après practicant molt, per tal d'aconseguir fer un treball similar al dels grans mestres estucadors d'antany.

La possibilitat de comptar amb una persona experta en el treball d'aquests materials i d'aquestes tècniques ens permet el següent:

- Una major exploració i experimentació dels diferents materials, suports, recursos tècnics i tecnològics propis de la disciplina de l'estuc.
- El reconeixement de les diverses possibilitats de materials, d'eines i suports d'acord amb el tipus d'estuc que es vulgui realitzar.
- La combinació dels materials i els procediments en produccions artístiques.
- La realització d'experiències amb materials, tècniques, suports i eines tradicionals.
- El reconeixement i la diferenciació de les diferents tècniques i tecnologies, els processos i resultats obtinguts en les realitzacions dels diferents estucs realitzats durant el curs.

D'altra banda, la universitat no és l'única preocupada per la recuperació d'aquests oficis artesans; hi ha sectors, com el de la construcció ecològica, que veuen en les tècniques tradicionals de pintura i decoració una eixida, un camí a seguir per al desenvolupament de la sostenibilitat en la construcció.

És, doncs, un tema que preocupa la societat i no únicament el sector universitari. La universitat, abans de res, és un mitjà per a l'ensenyament i la formació de futurs professionals, però ha d'estar interconnectada amb la societat i respondre a les seves demandes per tal que l'actual alumne, que serà el futur professional, respongui a aquestes demandes de la societat gràcies als coneixements adquirits durant la seva formació universitària. Altrament, quin sentit tindrien els estudis universitaris?

Resultats

Vam poder constatar la gran aflluència d'alumnat i el nivell d'implicació d'aquest, a causa de l'alta assistència a les classes. L'alumnat ha mostrat un gran interès i curiositat, ja que és la primera vegada que s'imparteix un curs d'aquest tipus a la nostra facultat. El tipus d'alumnat que ha assistit al curs ha estat de procedències molt variades: estudiants de conservació i restauració, que hi han assistit amb la finalitat de conèixer uns materials i unes tècniques que potser en un futur hauran de restaurar; restauradors professionals, que ja s'havien enfrontat alguna vegada a una obra d'aquestes característiques i desitjaven conèixer millor de què es componen i com estan executades, i uns altres alumnes que eren treballadors del món de la construcció, que no han tingut l'oportunitat de conèixer cap estucador que els transmetés els coneixements d'aquesta tècnica i esperaven aproximar-se al món de l'estuc tradicional de calç per qui sap si poder-lo posar en pràctica alguna vegada.

Bibliografia

CAPARRÓS REDONDO, Luis Miguel; GIMÉNEZ IBÁÑEZ, Raquel; VIVO GARCIA, Cristina. *La cal y el yeso: Vestimentas continuos en la arquitectura tradicional valenciana*. València: Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Valencia, 2001.

GARATE ROJAS, Ignacio. *Artes de los yesos: Yeserías y estucos*. Madrid: Muntilla-Lería, 1999.

— *Artes de la cal*. 2a ed. Madrid: Muntilla-Lería, 2002.

GARCIA CONESA, Oriol [et al.]. *Guía práctica de la cal y el estuco*. Lleó: Los Oficios, 1998.

VITRUVIO POLIÓ, Marco Lucio. *Los diez libros de arquitectura de M. Vitruvio Polión*. 2a ed. Barcelona: Alta Fulla, 1993.

Conclusions

L'experiència d'inserir a l'ensenyament universitari l'ensenyament d'una tècnica pictòrica decorativa en perill d'extinció ha estat molt positiva. No podem permetre, com a docents universitaris i restauradors i/o conservadors, que un llegat artístic tradicional es perdi com molts d'altres.

L'acolliment per part dels alumnes ha estat molt positiu i entusiasta, encara que no cal oblidar que la finalitat d'oferir aquests ensenyaments no és que els alumnes aprenguin a desenvolupar aquestes tècniques, ja que la universitat no ha de convertir-se en una escola d'artesanía, sinó que es pretén que els futurs restauradors tinguin unes nocions bàsiques de com han estat elaborades certes obres per poder afrontar la seva intervenció de restauració coneixent més profundament tant els materials constituents de l'obra com la seva forma d'aplicació. El caràcter eminentment pràctic d'aquest curs ha afavorit en gran mesura el balanç tan positiu extret d'aquesta experiència.

ZALBIDEA MUÑOZ, M. Antonia. «Los morteros tradicionales: Un resurgir de las técnicas artesanas del estuco». *Ecohabitar* [Terol], núm. 17, [pàgines].

Recursos en línia

DÍAZ BARRIGA, Frida; HERNÁNDEZ ROJAS, Gerardo. *Estrategias docentes para un aprendizaje significativo: Una interpretación constructivista* [en línia]. Mèxic: McGraw-Hill, 1999.

<<http://redescolar.ilce.edu.mx/redescolar/biblioteca/articulos/pdf/estrategia.pdf>> [Consulta: 10 febrer 2011]